

PR. SKARDŽIAUS KIRČIAVIMO NORMINIMO PAGRINDAI

ARVYDAS VIDŽIŪNAS

Pr. Skardžiaus lingvistiniai darbai deramo vertinimo kol kas nesusilaukė, nors jo nuopelnai žodžių darybos, etimologijos, lietuvių kalbos istorinės akcentologijos, gramatikos, bendrinės kalbos istorijos srityse vertinami visuotinai. Kalbos kultūros specialistai pripažįsta, kad Pr. Skardžius buvęs santūrus kalbos normintojas ir energingas to norminimo organizatorius. Deja, neleistinai užmirštas šio kalbininko kirčiavimo norminamasis darbas: iki šiol biografuly straipsniuose ir bendrinės kalbos istorijos knygose šiai veiklos sričiai geriausiu atveju buvo skiriama po pastraipą [Gasparavičius, 1975; Joņikas, 1979; Palionis, 1979]. Tiesa, V. Vitkauskas [1988, p. 54–56] mėgino analizuoti plačiau, tačiau visa, kas šiandien padaryta, telaikytina įžanga.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje bendrinės šnekamosios kalbos būklė Lietuvoje buvo prasta. J. Jablonskiui kirčio dalykai nebuvo svarbiausias rūpestis [plg. Skardžius, 1937], iki tol leisti vadovėliai kirčiavimo praktiškai nemokė, todėl mokiniai, studentai, daugelis inteligentų kirčiuoti pagal norminės kalbos reikalavimus nemokėjo, o ir tų reikalavimų tvirtų nebuvo. Todėl kalbėti apie nusistovėjusias bendrinės kalbos kirčiavimo normas tuo laiku nėra pamato. Tai suvokė ir Pr. Skardžius: „[...] moksliniai lietuvių kalbos kirčių ir priegaidžių dalykai dar nevisi tēr ištirti; bet dar mažiau jie yra apdoro ti praktinės, bendrinės kalbos reikalui“ [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. VI].

Vis dėlto imdamasis norminti kirčiavimą, klodamas to norminimo pamatus, Pr. Skardžius pradėjo ne tuščioje vietoje, – jis jau galėjo remtis šiokia tokia tradicija. Kadangi „mūsų rašybos fonetiškumas ir J. Jablonskio kalbinis autoritetas padėjo nesąmoningai formuotis mūsų bendrinei šnekamajai kalbai“ [Ašmantas, 1988], todėl visi kalbi inkai, nors kiek rašę apie šnekamosios kalbos norminimo dalykus, buvo vienos nuomonės: jos normos turinčios remtis pietinių vakarų aukštaičių tarpe, kuri anksčiau buvo davusi pradžią bendrinei rašomajai lietuvių kalbai. Tam pritarė ir Pr. Skardžius. Jo nuomone, remdamiesi viena tarpe, mes tik palengvinsime bendrinės kalbos kirčiavimo mokymąsi, o priešingai – „bendrinės kalbos kirčiavimo pagrindu imdami visų tarmių summa summarum, mes niekaip neįstengtume moko-

miesiems ką nors vienodesnio duoti“ [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. XI]. O to vienodumo ypač reikią teatre, mokykloje; tik poetai dėl ritmikos gali vieną kitą žodį tarmiškai sukirčiuoti.

Palyginti anksti išsikristalizuoja Pr. Skardžiaus nuomonė dėl bendrinės kalbos kirčiavimo pagrindo tarmės. Pirmiausia kalbininkas savo pasirenkamą tarminį pagrindą atriboja nuo Rytų Prūsijos. „Kuršaičio, arba tilžėnų, tarmė, teisybė, yra vakariečių aukštaičių tarmė, bet savo kirčiais ir priegaidėmis daug kur skiriasi nuo Didž. Lietuvos panemuniečių tarmės“ [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. VII], – atsakoma V. Kamantauskui, savo kirčio rekomendacijas rėmusiam „Kuršaičio tarmės akcentologija“ ir tvirtinusiui, jog ši tarmė „beveik visiškai sutampa su dabartine rašomąja kalba“, jog „visi mūsų kalbininkai (Jaunius, Būga, Rygiškių Jonas) yra dėję Kuršaitį į savo kirčiavimo sistemų pamatą“ [Kamantauskas, 1928, p. I]. Reikia pasakyti, kad Pr. Skardžiui Fr. Kuršaičio akcentologija bus buvusi tik papildomas kirčiavimo norminimo šalti kartkartėmis, ypač tada, kai šio kalbininko duomenys sutapdavo su pietinių vakarų aukštaičių tarmių kvėpavimais, jais pasiremti nebuvo vengiama. Vis dėlto, Pr. Skardžiaus nuomone, Didžiosios Lietuvos aukštaičiams panemuniečiams ne visada būdingas kuršaitiškas tarimas, pvz.: acc. sg. *geřkle, vařške, gařdų, kařtų, sařdų*; gen. sg. *lōvio, lōpšio; gulbė, sotūs* (acc. sg. *sōtų*), *šeřnas, prieřsas, skāmbinti, trys šimtai, raibas, staũgti, kōks, tōks*, acc. pl. *túos* ir kt. Todėl V. Kamantauskas, „įimdamas į pirmą vietą tik kuršaitiškai kirčiuotus žodžius, daug kur nutolsta nuo dabartinei bendrinei kalbai artimesnio kirčiavimo, tai bendrinei kalbai, kurios pagrindu po „Aušros“ ima įsigalėti, bent fonetikoje ir morfologijoje „Didžiosios Lietuvos panemuniečių tarmė“ [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. VIII].

Kadangi terminas Didžiosios Lietuvos panemuniečių tarmė nėra tikslus, reikėjo jį sukonkretinti. Iš pat pradžių kalbininkas nesutiko su pernelyg siauru bendrinės kalbos kirčiavimo tarminio pagrindo supratimu, su tuo, kad norminis kirčiavimas būtų remiamas tik į siaurą vakarinių tarmių plotelį, tapusį bendrinės rašomosios lietuvių kalbos ištakomis. Pareikšti nuomonę dėl to davė proga B. Sereiskio pozicija. Jis rašė: „Visi lietuviški žodžiai yra mano kirčiuojami iš vienos – aukštaičių panemuniečių tarmės vakarinės patarmės, kuri šiandien sudaro rašomosios kalbos pagrindą“ [Серейский, 1929, c. V]. Taigi kirčiuojant autoriaus remiamasi vien „prof. Jablonskio šnekta“. Pr. Skardžiaus žvilgsnis platesnis: bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo „pagrindu turėtų eiti Vilkyškių, Naumiesčio, Sintautų, Griškabūdžio, Seredžiaus, Pilviškių, Marijampolės, Vilkaviškio ir kt. parapijų šnektos“ [Kalba, 1930, 1, p. 47]. Konkrečiais atvejais dar pateikiama faktų iš Leipa-

Ypač tvirtai pietiniais vakarų aukštaičiais Pr. Skardžius rėmėsi pirmaisiais kirčiavimo norminamosios veiklos metais. Štai šiose šnektose dažniausiai tariama *bjaurybė, dorybė* ir *brangenybė, sunkenybė, gėrybė* – tik tvirtagališkai, todėl ir bendrinėje kalboje nesą reikalo skirtingų priegaidžių tarti. Panemuniečiai pažįsta tik žodį *vyžà, -os* arba *vyžà, -òs* ([Kuzmickis, Skardžius, 1934, p. 7] jau teikiama vien 2 kirčiuotė), ne *výža, -os*, „todėl taip reikia ir rašomojoj kalboj šis žodis kirčiuoti“ [Kalba, 1930, 1, p. 48]. Nei rašomoji tarmė, nei Fr. Kuršaitis neskiria neveikiamųjų moteriškosios ir niekatrosios giminės dalyvių, tų dalyvių vienaskaitą ir daugiskaitą kirčiuoja vienodai, pvz., sako *nugràužta koja, nugràužti kaulai*, taigi ir bendrinėje kalboje taip kirčiuotina: „pradėjus eiti vienu keliu, reikia eiti juo ir toliau“, t. y. bendrinėje šnekamojoje kalboje verstis be kitų tarmių akcentinių ypatybių [Kalba, 1930, 1, p. 54]. Rytų aukštaičiai greta *bràngus* pažįsta ir *brànginti*, tačiau, nepaisant to, bendrinėje kalboje tartina *brangùs, branginti*, – kaip daro vakarų aukštaičiai ir Fr. Kuršaitis. „*Dárgana* yra kirčiuojama Kuršaičio ir žemaičių; Didž. Lietuvos vak. augštaičiai sako *darganà, -òs, dárganą* Naum., Sint., Ser. ir kt.; taip, man rodos, pirmiau ir reikėjo kirčiuoti“ [Skardžius, 1933¹, p. 162].

Tokių pavyzdžių galima pririnkti labai daug. Tai rodo, kad pradėjus su visu rimtumu norminti bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimą, patikimiausias dalykas, dažnai galutinis teikiamų kirčiavimo normų kriterijus Pr. Skardžiui buvo pietinių vakarų aukštaičių vartoseną.

Tačiau ir šiose šnektose kirčiavimas įvairuoja, vienur tariama dat. sg. *jái, kuriai, vienai, gėrai; bernýtis, mergýtė, pjovėjas, stáugte stáugia, paršingoji, žmogùs, -aùs, kókia, -ios* ir kt., kitur *jái, kuridi, vienái, gerái, bernýtis, mergýtė, pjovėjas, staugtė stáugia, paršingóji, žmògus, -aus, kokià, -iòs, kókią* [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. VIII]; vieni, tardami tvirtagalę dvibalsių bei dvigarsių priegaidę, pabrėžia antrąjį komponentą (*vaikas*), kiti ją taria per abu komponentus (*vāikas*) [Kalba, 1930, 3, p. 11]. Tais abejojamais atvejais Pr. Skardžius renkasi pirmuosius variantus, kirčiuoja taip, kaip pietiniams vakarų aukštaičiams „įprasčiau“: „Tos formos, kurios tose šnektose didžiai įvairuoja, gali būti parinktos bendriausios“ [Kalba, 1930, 1, p. 47]. O tos *bendriausios* dažnai sutapdavo su kitų tarmių vartojamomis, pvz.: „Bendrinei kalbai yra artesnis *ùryvas, -ai* Naum., Sint., Virb., – taip sako žemaičiai ir rytų aukštaičiai, – ne *uřvas, -ai* Vilkav., Leip.“ [Kalba, 1930, 1, p. 49]. Toks požiūris leido atsisakyti siaurų tarmybių, kartu sėkmingai derinti bendrinės kalbos pagrindo ir kitų lietuvių kalbos tarmių kirčiavimą.

Vis dėlto negalima manyti, jog Pr. Skardžius, klodamas bendrinės šnekmamosios kalbos pamatus, be atodairos jai taikė vien pietinių vakarų aukštaičių kirčiavimo dėsningumus, į bendrinę kalbą mechaniškai perkėlė ir joje

įteisino tik vakarietiškuosius atskirų žodžių ar jų formų akcentinius variantus. Tiesa, iš vakarų aukštaičių atėjo svarbiausias dalykas – sistema, bet apskritai bendrinė šnekamoji lietuvių kalba nelaikoma pietinių vakarų aukštaičių kopija, nes čia pasitaiko labai siaurų, didžiajai daliai lietuvių tarmių nebūdingų akcentinių ypatybių. Antra vertus, bendrinei kalbai plečiant žodyną iš kitų tarmių, jos pagrindo tarme jau iš viso negalėsime remtis. Taigi reikia iešoti universalesnių norminimo kriterijų.

Nors atskirų bendrinės lietuvių kalbos žodžių kirčiavimas ketvirtajame dešimtmetyje nebuvo kaip reikiant nusistovėjęs, nors akcentinės normos kalbininkų ir įvairių vadovėlių autorių buvo suprantamos nevienodai, tačiau nediskutuotina buvo bendrinėje kalboje jau praktiškai įsigalėjusi iš vakariečių tarmių perimta kirčio neatitraukianti sistema. Pr. Skardžius tą sistemą suvokė labai aiškiai ir visada remdavosi jos dėsningumais. Mūsų dienų priešpaskutinio skiemens priegaidės taisyklė jo taikyta berods tik svarstant tarpautinių žodžių akcentinę adaptaciją lietuvių kalboje, tačiau tai kaip tik ir rodo, jog bendrinės kalbos sistema buvo Pr. Skardžiaus kirčiavimo norminimo pagrindų pagrindas. Jo buvo gražiai išaiškinta, jog „mūsų kirčiavimo dėsniais yra visai neįmanoma *drāma, progrāma*: nuo priešpaskutinio tvirtagalio arba trumpojo skiemens kirtis mūsų bendrinėje kalboje yra nukeliamas į dabar trumpą, bet seniau buvusią ilgą galūnę... Taigi vietoje *drāma, progrāma* būtinai turime savo kalbos dėsniais kirčiuoti *dramà* (gen. sg. *drāmos*), *programà, -āmos* (kaip *gyvatà, -ātos*)“ [GK, 1937, p. 65]. Kaip sakoma *Aušūrà, -āros*, taip turime sakyti ir *kultūrà, -ūros*. „Priešpaskutiniame skiemenyje šį žodį galėtume tik tada kirčiuoti, jei jo priegaidė būtų tvirtapradė, būtent – **kultūra* (plg. *lentýna, velēna, žabānga* ir kt.). Bet taip niekas nelingsta kirčiuoti...“ [GK, 1937, p. 65].

Nuo pat savo kirčiavimo norminimo pradžios Pr. Skardžius reikalavo, kad nebūtų griaunamos kirčiuotės: „Vietoj *buitis*, *buities* paprastai yra sakoma *būitis, -ies*“ [Skardžius, 1933¹, p. 162]; 3 kirčiuotės daiktavardžių loc. sg. turintis turėti galūnės kirtį, pvz.: *kalnė*, ne *kálne*, tačiau galūnės kirčio negali gauti tvirtapradės šaknies daiktavardžių instr. sg., pvz.: *tárpu*, o ne *tarp-pù*, taip pat acc. pl.: *tėvas, -ai, tėvus*, ne *tėvùs* (Pr. Skardžiaus čia nepaisyta daugiskaitos semantikos) ir kt. [Kamantauskas, Skardžius, 1929, p. IX; Kuzmickis, Skardžius, 1934, p. 7].

Tačiau sisteminis požiūris į bendrinę kalbą ypač išryškėja norminant atskirų mikrosistemų kirčiavimą. Bendrinės kalbos akcentinė sistema nediskutuotina, todėl svarstyti smulkesni dalykai. Pasitelkus sistemiskumo kriterijų bendrinei kalbai stengiamasi atrinkti vieną iš kelių tarmėse ar šnekamojoje kalboje vartojamų į bendrinę kalbą pretenduojančių ir jos sistemos nežeidžiančių akcentinių variantų. Labai mėgstamas Pr. Skardžiaus argumentavimo būdas – vedinių kirčiavimą aiškinti pamatinių žodžių ir vedinių dary-

biniais ryšiais. Pvz.: „Jei pirmoj vietoj yra *bėprootis, bėpročiauti*, tai dėl nuoseklumo reikia rašyti ir plačiai pažįstamas *bėprotiškas*, ne vien *beprōtiškas*“; nesuderinamas daiktas, tarminio ir bendrinio kirčiavimo painiojimas yra tarimas *brangùs* ir *bránginti*, reikią rašyti vienodai – *brangùs, branginti* [Skardžius, 1933¹, p. 162]. Turėdami prieš akis *rùdeniškas* (: *ruduõ, rùdeni*), *numàningas* (: *numanùs*), privalėtume kirčiuoti ir *àsmeniškas* (: *asmuõ, às-menì*) bei *atmainingas* (: *atmainùs*), ne *asmėniškas, àtmainingas* [Skardžius, 1933¹, p. 163]; atsižvelgdami į *pasėstas* (: *sėsti*), *keiksmas* (: *kėikti*), *griaūsmas* (: *griūti*) tegalime kirčiuoti *pagrėbstai* (: *grėbti*), *žaismas* (: *žaišti*) [Skardžius, 1939, p. 266].

Paisydamas darybinių ryšių, kalbininkas gana griežtai reikalavo bendrinėje kalboje laikytis priesagos *-ininkas* vedinių kirčiavimo taisyklės. Skardžiaus knygoje [1936] naujai teikiama kirčiuoti tik *pirmininkas* bei *viršininkas*, o visų kitų nuo taisyklės nukrypstančių senų žodžių, taip pat naujadarų, sudarytų iš 3 arba 4 kirčiuotės pamatinių žodžių, reikalaujama kirčiuoti priesaga, net *dailiniškas, daržiniškas, dešimtininkas, džioviniškas, mėsininkas, pulkiniškas, sąjunginiškas* (: *sąjungà 3^a*), *varpiniškas* ir kt. [dar plg.: KP, p. 52–53; Skardžius ir kt., 1950, p. 136–137]. Tiesa, [Skardžius, 1974, p. 98–99] jau kiek nusileista vartosenai: „[...] bet dabar šio dėsnio kartais ir nebesilaikoma, pvz., *daržininkas, džiovininkas, mėsininkas, pirtininkas, skōlininkas, šimtiniškas, žūvininkas* ir kt.“

Vis dėlto tobulinant bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimą, ypač svarstant priesagų vedinių kirčiavimo nevienodumus, ne viską galėjo lemti daryba. Svarbiausias normintojų rūpestis buvo kuo greičiau išmokyti visus bendrinio kirčiavimo, o tai lengviau buvo galima pasiekti tik išlyginant atskirų darybinių grupių kirčiavimą, panašios darybos ir artimos reikšmės žodžius kirčiuojant vienodai. Pr. Skardžius sėkmingai ėjo šiuo keliu, tai taip pat rodo gerą bendrinės kalbos sistemos išmanymą, tos sistemos raidos polinkių suvokimą. Štai [Skardžius, 1936] teorinėje dalyje praktiškai visų vardažodžių priesagų vedinių kirčiavimas yra išlygintas, be svyravimų ir variantų, nes „buvo stengiamasi susekti ir formuluoti bendruosius kirčiavimo polinkius ir dėsnius“ [Skardžius, 1936, p. 39] (atskiri tarmėse svyruojamai kirčiuojami žodžiai mėginami norminti praktinėje dalyje – žodyne). Taigi vadovėlyje rekomenduojama kirčiuoti *aviena, -os, kiauliena, -os, dobiliena, -os, rugiena, -os, naujiena, -os, mėnesiena, -os* (ypač iki tol įvairavo pastarasis žodis, tartas *mėnesienà*); *žindývė, -ės, augývė, -* ; priesagų *-inys, -ulus* vediniai turi pamatinių žodžių priegaide, kirčiuojami „analogiškai“, nors dar [Skardžius, 1933¹, p. 162] sakyta, jog nežinoma, kuo pateisinti rašymą *áudinio šalia traúkinio*. Tik priesagos kirtį teturi *-ingas, -ėtas, -uotas* būdvardžiai. Šalia priesaginio kirčiavimo žodžių *dirbtùvė, virtùvė* žodyne kirčiuojama ir *krautùvė, spaustù-*

vė (nors kitų reikšmių priesagos *-tuvė* vedinių daug yra ir 1 ar 3^a kirčiūtės), šių vedinių priesagos kirtis darąs vis įprastesnis [GK, 1936, p. 131].

Šių dienų žvilgsniu gerai matyti, kur Pr. Skardžiaus paskubėta, nueita ne tuo keliu, į kurį suko vartoseną, ir čia iš normintojo galima tik pasimokyti. Štai žvilgtelėkime į priesagos *-inis* būdvardžius, kurių kirčiavimo Pr. Skardžiui taip ir nepavyko sutvarkyti.

Gerai pažindamas tarmių vartoseną [žr. Skardžius, 1935, p. 161; Skardžius, 1941, p. 245–257; Skardžius, 1963, p. 4–5; Skardžius, 1968, p. 61–62] ir matydamas, kad visų tarmių ypatybių bendrinėje kalboje suderinti nepavyks („gyvojoje kalboje tie būdvardžiai yra labai nevienodai ir prieštaringai kirčiuojami“ [GK, 1936, p. 132]), Pr. Skardžius renkasi vakarų aukštaičių ir žemaičių polinkį: visų priesagos *-inis* būdvardžių kirčiuoja priesagą ir kaito juos pagal 2 kirčiūtę, pvz.: *jūrinis, kiaulinis, metinis, ganyklinis, malūninis, adatinis, pavasarinis, skersgatvinis* ir t. t., išskyrus tuos, kurie sudaryti iš daugiaskiemenių pastovaus kirčiavimo pamatinių žodžių, turinčių tvirtapradę kirčiuojamo skiemens priegaidę, pvz.: *galūninis, rankóvinis, sán-tykinis, visúomeninis, žemėlapis* ir kt. [Skardžius, 1936, p. 26]. Šitos taisyklės turėjo laikytis ir *-inis* vediniai iš tarptautinių žodžių: *draminis, faktinis, eksperimentinis, kultūrinis* ir t. t. Tą siūlymą Pr. Skardžius grindė tarmių duomenimis ir kitų priesaginių būdvardžių (*-ingas, -ėtas, -otas, -uotas* vedinių) kirčiavimo polinkiais, taip pat tuo, kad taip kirčiuojant geriau pavyktų išvengti daugybės kasdien besirandančių išimčių [Skardžius, 1963, p. 7]. Taigi rekomendacijos ne iš piršto laužtos. Tačiau vartoseną niekaip nenorėjo pasiduoti šiems reikalavimams ir kalbininkas turėjo atsakyti savo taisykle. Po karo Pr. Skardžius ją dar propagavo be išlygų [Skardžius ir kt., 1950, p. 142], jai, kaip vienai iš galimų kelių labiau pritarė ir vėliau [Skardžius, 1963; Skardžius, 1968, p. 62–63], tačiau galop teko sutikti su šiandienine šių būdvardžių kirčiavimo kodifikacija [Skardžius, 1974, p. 105–106].

Jeigu dėl ko ir galėtume prikišti Pr. Skardžiui, tai gal tik dėl kiek per ankstyvų pastangų siekti taisyklių be išimčių, iki galo išlyginti šią mikrosistemą. Tačiau tokie principai daugiau ar mažiau buvo būdingi visai kalbininko trečiojo dešimtmečio vidurio kirčiavimo norminamajai veiklai. Be to, kalbai nepaklusus šiems gana radikaliems siūlymams, kodifikuotojai, ilgai svarstę, išeitį rado tik beveik po 40 metų [DLKŽ, 1972, p. XVIII–XIX], o kur krypta šių būdvardžių kirčiavimas, kalbininkai iki šiol neturi vienos nuomonės [plg. Klimavičius, 1977; Vitkauskas, 1981].

Taigi sisteminių ryšių paisymas buvo svarbiausias Pr. Skardžiaus kirčiavimo norminimo atsparos taškas, gebėjimas įžvelgti visos akcentinės sistemos raidos kryptis leido jam gerokai išlyginti ir supaprastinti kai kurių bendrinės lietuvių kalbos akcentinių mikrosistemų kirčiavimą.

Tam tikrais atvejais, pvz., teikiant bendrinei šnekamajai kalbai vakariečių nevartojamą žodį, Pr. Skardžiaus paisyta autentiškumo, paprastai tarminių duomenų autentiškumo: kirčiuotina taip, kaip kirčiuoja tą žodį vartojančios tarmės. O tai Pr. Skardžiaus žodžiais: „Kas kita ne rašomosios tarmės žodžiai: juos mes turime taip kirčiuoti, kaip ir vietos žmonės“ [Kalba, 1930, 2, p. 92]. Štai keli pavyzdžiai: „Vakariečiai *sōdžiaus* nepažįsta; jo vietoj jie turi tik *káimą*; todėl, man rodos, bendrinei kalbai geriau yra vartoti dzūkų *sođziūs, -iaūs, sōdžiu*, kaip kad K. Būga darė“. „Maž. Lietuvos žmonių kalboje Kuršaičio ir J. Gerullio liudymu tėra tik *kárdas, -aĩ*; taip reikia jis sakyti ir rašomojoje kalboje; Sereiskio *kařdas, -aĩ* nėra patvirtinamas“. „Prieveiksmio *kařtkartėmis* iš vakariečių tarmės netenka patirti; jį pažįsta daugiausia tik žemaičiai, bet jie sako ne *kařtkartėmis*, o *kártkartėmis*; todėl taip reikia šis žodis ir rašyti“ [Kalba, 1930, 1, p. 49]. Tas pats ir dėl tikrinių žodžių kirčiavimo: remdamiesi kretingiškių tarimu, visi turime sakyti ne *Krėtingą*, o *Krėtingą*; paisydami anykštėnų tarimo, tegalime bendrinėje kalboje kirčiuoti *Anykšćiai, -ių, Anykšćius*, ne *Anykšćiai, -ių* [Kalba, 1930, 1, p. 48].

Kad autentiškumas Pr. Skardžiui buvęs iš tiesų svarbus, rodo daiktavardžio *dailė* kirčiavimo byla. J. Jablonskis, nors pats sakėsi iš tarmių to žodžio negirdėjęs, ar ne 1918 m. pagal analogiją *mėilė* (: *meilūs, meilų*), *teisė* (: *teisūs, teisų*) pradėjo teikti vartoti ir *dáilė* (: *dailūs, dailų*). „Художество, изящное искусство: *Dailųjį, gražųjį meną dáile vadiname*“ [Jablonskis, 1918, p. 7]. Pr. Skardžius, turėdamas prieš akis M. Daukšos raštų kirčiavimą, rytų aukštaičių duomenis, remdamasis, be abejonės, K. Būga, taip pat nepripažinusiu *dáilės* [Būga, 1958; 1959; 1961], pasipriešino tokiai rekomendacijai: „[...] tuo tarpu, rodos, yra tikrai žinoma tik *dailė*, ne **dáilė*, ir todėl, man rodos, vien dėl analogijos, neturint tikrų duomenų **dáilei* paremti, nevertėtų *dailės* išguiti, nes nedirbtiniai kalbos duomenys turi neabejojamos pirmenybės prieš kaltinius!“ [Skardžius, 1927]. J. Jablonskis, žinoma, nenorėdamas guiti šaltinių paliudytos ir tarmėse vartojamos *dailės*, pasiūlė skirti reikšmes: *dailė* tegul ir toliau reiškia „dailus, gražus rankų darbas, lenk. *utwór*, vok. *das Werk*“, o naujai atsiradusiai sąvokai „tam tikras menas“ reikšti puikiai tinkanti naujoji *dáilė*; plg. darybą: *bailė* (ji yra *bailė*) ir *báilė* (baimė). Toks kirčiavimas pateisintų ir šnekamojoje kalboje vartojamą *dáilės draugiją* [Jablonskis, 1959]. Tada Pr. Skardžius įrodinėja, jog žodžio *dailė* paprasčiausiai galime kiek išplėsti reikšmę, kad jis tiktų ir sąvokai „vaizduojamasi menas“ reikšti [Skardžius, 1929; Skardžius, 1932; Kalba, 1930, 1, p. 47].

Taigi Pr. Skardžiaus pozicija aiški: prireikus plėskime reikšmę, bet nesigriebkime neautentiško, šaltinių nepaliudyto, tarmėse nevartojamo, naujo, nors ir pagal analogiją sudaryto ar atsiradusio, kirčiavimo varianto.

Kaip matyti, čia šiek tiek kliaujamasi ir istoriniu autentiškumu: šalia tarmių faktų, M. Daukšos kirčiavimas laikomas svariu argumentu. Tačiau reikia pasakyti, kad Pr. Skardžius neturėjo tikslo tiesiogiai perkelti į bendrinę kalbą M. Daukšos kirčiavimo, bet, gerai ištyręs M. Daukšos raštų kalbą ir laikydamas ją didele vertybe, kartais neužmiršdavo jos duomenimis šiek tiek pasiremti, pvz.: „[...] per nesusipratimą atsiradusio *ainio* vietoje [...] dabar vartojamas iš senovinių (Bretkūno, Daukšos ir kt.) raštų paimtas ir visai gražiai sudarytas *palikuonis* arba *pālikuonis* (Daukša tik taip šį žodį yra kirčiavęs)“ [Skardžius, 1939, p. 268]. „*Giltinė* savo kirčiavimu yra sena, jau Daukšos pažįstama ir dabar plačiau vartojama, kaip *giltinė*“ [GK, 1936, p. 133], todėl pirmoji kirčiuotė ir teiktina bendrinei kalbai, nors pietiniams vakarų aukštaičiams pažįstama praktiškai tik *giltinė* [Skardžius, 1935¹, p. 110].

Vis dėlto istorinis autentiškumas negalėjo tapti ir netapo universaliu bendrinės kalbos kirčiavimo norminimo kriterijumi: gaivinti senoviškus kirčiavimo modelius ar atskirų žodžių pirminių kirčiavimą nebuvo tradicijų. Esant didelei tarmių kirčiavimo įvairovei, kirčiavimo variantų amžius neturėjęs lemiamos reikšmės. Tai puikiai matė ir Pr. Skardžius: „Dabartinė bendrinė kalboj, perdaug nesirūpinant seniausiomis lytimis, daugiau linkstama vartoti tas iš jų, kurios plačiau pažįstamos“ [Skardžius, 1968, p. 47].

Ketvirtojo dešimtmečio bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo norminimą galėtume vadinti tam tikru normų liberalinimu: norminės rekomendacijos vis rečiau remiamos pietinių vakarų aukštaičių vartosena, nes sistema jau įtvirtinta, ir dažniau pasitelkiamas paplitimo kriterijus. 1934 m. išeina Pr. Skardžiaus kirčiuoti Z. Kuzmickio „Lietuvių skaitymai...“ Juos kirčiuojant, iš esmės taip pat remiamasi pietinių vakarų aukštaičių tarme, „bet tokiais atsitikimais, kuriais tos pačios tarmės šnektose įvairiai kirčiuojama arba tas kirčiavimas prieštarauja prieštarauja didžiai visos Lietuvos tarmių daliai, yra kiek nutolstama“ [Kuzmickis, Skardžius, 1934, p. 9]. To nutolimo jau daugiau negu buvo iki tol. Čia kirčiuojama ne tik *daiktė, orė, tėvus, bernytis, mergytė, eglaitė, mergaitė*, bet ir *gerybė, teisybė, gerėsniam, gerėsnui, šimtas, -ai, joks, -ia, kóks, -ia, brángu, brángiai*, draudžiama tarti *mōkinį, traūkinį* ir t.t. [Kuzmickis, Skardžius, 1934, p. 7–9].

Šitaip kirčiuodamas, Pr. Skardžius kiek nukrypsta ir nuo ankstesnių savo rekomendacijų, bet tai ne kalbininko nenuoseklumas. Mat Pr. Skardžius su J. Balčikoniu ir A. Saliu 1934 m. bendrai svarstė bendrinės kalbos kirčiavimo būklę, aptarė bendruosius kirčiavimo pagrindus, „kad visuomenė, ypač studentai [...], nebegalėtų sakyti, jog J. Balčikonis kirčiuoja vienaip, o A. Salys su Skardžiumi kitaip“ [GK, 1936, p. 133]. Pirmą knygą, kirčiuota pagal jų nutarimus, buvo Z. Kuzmickio chrestomatija.

Taigi apie trečiojo dešimtmečio vidurį kirčiavimas imamas norminti suvienytomis kalbininkų pastangomis, rūpinamasi, kad kirčiuotojai vienas kitam neprieštarautų, vadinasi, vis labiau jaučiamas poreikis turėti stabilia normas, ypač teatre, radijuje ir kitur.

Tvirtėjant bendrinei šnekamajai kalbai, nusistojant vartosenai, kalbininkams į norminimą žiūrint plačiau, vis daugiau įsivertinant iš kitų tarmių ateinantį kirčiavimo modelių, jau nebuvo reikalo kiekvieną kartą pabrėžti ypatingą bendrinės kalbos kirčiavimo ryšį su viena tarme. Norminant „negalima eiti kuriuo nors vienu griežtu keliu: čia tenka pasirinkti platesnį ir lengvesnį kelią, tinkamą didesniai lietuvių skaičiui“ [ret. – A. V.], – pokario metais rašė Pr. Skardžius [Skardžius ir kt., 1950, p. 28]. Būdinga to meto kirčiavimo normintojų pozicija P. Skardžiaus nusakyta „Gimtojoje kalboje“: „Bendrinės kalbos kirčiavimas, tiesa, remiamas suvalkiečių šnektomis, bet jis nėra kopijuojamas [...], tad tais atsitikimais, kur suvalkiečiai tarpusavyje skiriasi arba 95–99% savo kirčiavimu yra priešingi visai Lietuvai, yra stengiamasi bendrinės kalbos kirčiavimą paremti bendriniais polinkiais“ [GK, 1935, p. 143], t. y. visos Lietuvos tarmių duomenimis, jų paplitimu. Šiaip ar taip žiūrėsime, kuo toliau, tuo labiau atiduodama pirmenybė labiausiai paplitusiems, didžiajai daliai tarmių būdingiems variantams. Po sistemiskumo, paplitimas tampa svarbiausiu kirčiavimo norminimo kriterijumi.

Tiesa, iš pradžių Pr. Skardžius į paplitimą, regis, žiūrėjo skeptiškai. Nepriardamas J. Laboko siūlymui kirčiuoti tik *giñtaras*, *-ai* [GK, 1933, p. 26–27], Pr. Skardžius rašė: „Man vis dėlto rodos, bendrinei kalbai gali tikti ir *gintārai*, kuriuos pažįsta tilžėnai, sintautiečiai, prieniškiai, subatėnai, kupiškėnai ir kt. Jeigu visi žemaičiai ir kiti taria *giñtaras*, *-ai*, tai menkas įrodymas; pav. tarmėse labai plačiai sakoma *béržai*, *kálnai* ir kt., siauriau *kalnai*, tad argi dėl to bendrinėj kalboj jau vartosime tik *béržai*, *kálnai*, vietoj *beržai*, *kalnai*?“ [Skardžius, 1933², p. 125]. Taigi ne paplitimas čia lemias, ką vartoti, ko ne, bet bendrinės kalbos sistema, tradicija ir bendrinio kirčiavimo pagrindo tarmė. 1936 m. Pr. Skardžius jau tvirtai pareiškia: „Jeigu tarmėse kurios lytys yra įvairiai kirčiuojamos, tai iš jų čia tos pasirinktos, kurios plačiau yra vartojamos arba savo kirčiavimu būdingesnės“ [Skardžius, 1936, p. 9].

O kiek, normindamas kirčiavimą, Pr. Skardžius atsižvelgė į pačios bendrinės kalbos vartoseną? Nors jis visada perspėdavo, kad inteligentų kalboje nuolat atsiranda abejotinos vertės dalykų, tačiau, antra vertus, puikiai matė, jog rasti patikimus bendrinės kalbos normi imo ir taisyklingumo pagrindus, „kurie žymėtų būdinguosius ir žymesnius mūsų kalbos polinkius“, galėsime tik „sistemiškai ir organizuotai sekdami visą mūsų bendrinę kalbos vartoseną [ret. – A. V.], iš tos vartosenos analitiniu ir sintetiniu būdu formuluodami visuotines ir būdingas mūsų kalbos raidos ypa-

tybes ir jomis remdami normuojamą bendrinės kalbos vartoseną“ [GK, 1934, p. 98]. Čia Pr. Skardžius turi galvoje apskritai bendrinės kalbos norminimą, todėl manytina, jog panašius matė ir bendrinės šnekamosios kalbos norminimo kelius. Pažymėtina, jog Lietuvių kalbos draugija bendrinės kalbos vartoseną svarbiausiu tos kalbos norminimo kriterijumi paskelbė 1936 m., o Pr. Skardžius šį kriterijų buvo pradėjęs propaguoti jau 1927 m. pirmuosiuose straipsniuose „Švietimo darbe“, nuolat jo svarbą pabrėždavo ir vėliau. Tačiau nereikia manyti, jog jis ignoravo iki tol taikytus bendrinės lietuvių kalbos ugdymo principus. Pr. Skardžiaus neblogai sugebėta derinti naujas idėjas ir tradicinį – J. Jablonskio, K. Būgos ir kt. – lietuvių kalbos norminimo kelią, kurio pagrindas – bendrinės kalbos normų grindimas gyvąja kalba. Nors šį svarbų norminimo kriterijų Pt. Skardžius ir vadino bendrinės kalbos vartoseną, tačiau vien plikais bendrinės kalbos faktais praktiškai, rodos, niekada nesirėmė. Polinkiai, į kuriuos reikia atsižvelgti norminant, „pasireiškia tik visos [kalbos. – A. V.] (ne atskiros kurios nors tarmės ar šnektos) vartosenoje, todėl ir bendrinės kalbos taisyklingumas turi būti remiamas ne kuo kitu, kaip tik tąja vartoseną“. „Bendrinės kalbos kriterijumi reikia laikyti lietuviškuosius mūsų kalbos palinkimus [...], kurie dabar, svetimos įtakos nesutrukdyti, gražiai pasireiškia tiek liaudinėje, tiek inteligentinėje kalboje“ [Skardžius, 1935²]. Matyti, jog tarmių, liaudies kalbos Pr. Skardžius neignoravo.

Lygiai taip pat jo manyta ir praktiškai tvarkant bendrinės kalbos kirčiavimą, ir šiuo atveju vien pačios bendrinės kalbos kirčiavimo vartoseną, dar nelygia ir nenusistovėjusia, trečiojo dešimtmečio viduryje nebuvo galima pasitikėti. Štai [Kuzmickis, Skardžius, 1934, p. 7–9] rašoma: „Aš, šią knygą kirčiuodamas, mėginau laikytis tos linijos, į kurią mano žiniomis dabar daugiau bendrinėje kalboje linkstama ir kuri daugiau sutinka su mūsų dabartine šnekamąja kalba“. Toliau tikslinama, kad taip kirčiuojant „pirmiausia atsižvelgiama į vakariečių pietiečių aukštaičių tarmę, kuri eina dabartinės bendrinės kalbos pagrindu“, kad dažnai nuo tos tarmės nutolstama ir remiamasi paplitimu, o galop pabrėžiama, jog tos knygos kirčiavimas yra pagrįstas „būdingais gyvosios kalbos raidos polinkiais“. Čia galėtume įžiūrėti tokią Pr. Skardžiaus nuostatą: norminant kirčiavimą remtis vien bendrinės kalbos vartoseną būtų pernelyg neatsargu, todėl palaikytini tik tie vartosenos polinkiai, kuriuos pateisina gyvosios kalbos duomenys. Tokią mintį remia ir Pr. Skardžiaus pozicija: „[...] šiame darbe pirmiausia buvo stengiamasi kodifikuoti ir supastovinti tik tuos bendrinės kalbos kirčiavimo polinkius, kurie aiškiai yra pateisinami visuotinesniais ir būdingesniais mūsų gyvosios kalbos kirčiavimo įpratimais“ [Skardžius, 1936, p. 9].

Svarstant konkrečius kirčiavimo dalykus bendrinės kalbos vartoseną iškeliami ne dažnai. Daugiausia ja remiamasi vertinant akcentinius varian-

tus [Skardžius, 1974]. Pvz.: „Dabartinėje bendrinėje kalboje daugiau linkstama kirčiuoti: *láiškas, spuõgas, gařbe, dõras, ráibas, ráinas, sáldų, treĩti, mýli*“, o ne *laiškas, spuõgas, gárbe*“ [Skardžius, 1974, p. 86]. Taip pat: „Vie-toj *žiniuonis, -iēs, žiniuõnį* dabar jau dažniau sakoma *žiniuõnis, -ė*, panašiai kaip *grobuõnis, -ė* šalia *grobuonis, -iēs, gróbuonį* ir kt.“ [Skardžius, 1974, p. 95]. Tačiau net ir savo gyvenimo pabaigoje Pr. Skardžius nedrįso remtis viena bendrinės kalbos vartosena: „[...] antraštinius žodžius aš stengiuosi kirčiuoti, kaip jie dažniau žmonių kalboj kirčiuojami arba daugiau links-tama juos kirčiuoti bendrinėj kalboj“ [Skardžius, 1974, p. 13^d].

Taigi aptartus Pr. Skardžiaus kirčiavimo norminimo pagrindus galima trumpai apibūdinti taip:

1. Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo tarminių pagrindą suprato ne siau-rai – kaip J. Jablonskio gimtąją šnektą, o gana plačiai: tuo pagrindu laikė visus pietinius vakarų aukštaičius – veliuniškius, zanavykus, kapsus, bet atsiribojo nuo Rytų Prūsijos aukštaičių tarmės.

2. Kol nusistovėjo bendrinės kalbos kirčiavimo sistema ir vartosena, svarbiausias Pr. Skardžiaus kirčiavimo norminimo kriterijus buvo bendrinės šnekamosios lietuvių kalbos pagrindo tarmė. Stabilizavusis kirčia-vimui, svarbiausias tampa ir visą laiką išlieka sistemiškumo kriterijus; pagalbiniai – autentiškumo, paplitimo, taip pat bendrinės kalbos vartosenos kriterijai.

GRUNDSÄTZE FÜR DIE NORMIERUNG DER BETONUNG BEI PR. SKARDŽIUS

Zusammenfassung

Mit diesem Artikel wird versucht, die theoretischen Grundlagen für die Normierung der Betonung bei Pr. Skardžius zu erschließen, die von ihm verwendeten Kriterien der Normierung zu beschreiben, ihre Hierarchie festzustellen und zu zeigen, wie sich diese theoretischen Ansichten in seiner praktischen Tätigkeit widerspiegeln.

Aus dem Artikel ergibt sich, daß seine Normierung der Betonung nicht auf der kleinen heimatlichen Mundart von J. Jablonskis, sondern auf allen südlichen Mundarten der West-aukštaiten – Ostpreußen ausgeschlossen! – beruhte.

Am Anfang seiner Normierungstätigkeit stützt Pr. Skardžius sich besonders auf die Mundart, die als Grundlage der Betonungsnormen der Gemeinsprache diente; später wird das Kriterium der Systemhaftigkeit zum wichtigsten Kriterium; die Au-thentizität, die Verbreitung und der Gebrauch der Gemeinsprache werden auch öfter berücksichtigt.

LITERATŪRA

- Ašmantas, 1988 – Iš lietuvių kalbos kultūros istorijos. Andriaus Ašmanto darbai bendrinės kalbos ir jos kultūros istorijoje. V., 1988. P. 42.
Būga – Būga K. Rinkiniai raštai. V., 1958. T. 1; 1959. T. 2; 1961. T. 3.

- DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1972.
- Gasparavičius, 1975 – Gasparavičius K. Pranas Skardžius // Mūsų kalba. 1975. Nr. 6. P. 49–51.
- GK – Gimtoji kalba. 1933–1940.
- Jablonskis, 1918 – Mūsų žodynelis. „Vargo mokyklos“ priedėlis / Surinko Rygiškių Jonas. Voronežas, 1918.
- Jablonskis, 1959 – Jablonskis J. Rinktiniai raštai. V., 1959. T. 2.
- Jonikas, 1979 – Jonikas P. Prano Skardžiaus kalbiniai darbai // Lituanistikos darbai. 1979. T. 4. P. 17–20.
- Kalba – Kalba. Bendrinės kalbos žurnalas. 1930. Šąs. 1–3.
- KP – Kalbos patarėjas / Paruošė L. Dambrauskas; Redagavo A. Salys ir Pr. Skardžius. K., 1939.
- Kamantauskas, 1928 – Kamantauskas Vikt. Trumpas lietuvių kalbos kirčio mokslas. Pirmoji dalis: teorija. K., 1928.
- Kamantauskas, Skardžius, 1929 – Kirčiuota lietuvių literatūros chrestomatija augstesniajai mokyklai / Sudarė Vikt. Kamantauskas [Kirčiavo Pr. Skardžius]. K., 1929.
- Klimavičius, 1977 – Klimavičius J. Kaip ir kodėl kinta priesagos *-inis* būdvardžių kirčiavimas // Kalbos kultūra. 1977. Šąs. 32. P. 66–86.
- Kuzmickis, Skardžius, 1934 – Kuzmickis Ž. Lietuvių skaitymai vidurinosiems ir aukštesniosiems mokykloms. Su iliustracijomis ir kirčiuotais tektais / Kirčiavo dr. Pr. Skardžius. K., 1934.
- Palionis, 1979 – Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979.
- Skardžius, 1927 – Skardžius Pr. Kalbos mažmenos // Švietimo darbas. 1927. Nr. 11. P. 1233.
- Skardžius, 1929 – Skardžius Pr. Kalbos mažmožiai // Švietimo darbas. 1929. Nr. 3. P. 231–233.
- Skardžius, 1932 – Skardžius Pr. Naujų bendrinės kalbos pagrindų beiškant // Vairas. 1932. Nr. 4. P. 490.
- Skardžius, 1933¹ – Skardžius Pr. (Rec.) Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Litauisch-deutsch / Bearbeitet von Max Niedermann, Alfred Senn, Franz Breder. Bd. 1: A–K. Heidelberg, 1932 // Archivum philologicum. 1933. Kn. 4. P. 156–164.
- Skardžius, 1933² – Skardžius Pr. (Rec.) Gimtoji kalba. 1933. Šąs. 1–2 // Tautos mokykla. 1933. Nr. 7. P. 124–125.
- Skardžius, 1935¹ – Skardžius Pr. Daukšos akcentologija. K., 1935.
- Skardžius, 1935² – Skardžius Pr. Bendrinės kalbos taisyklumas ir jo kriterijas // Literatūros naujienos. 1935. Nr. 3.
- Skardžius, 1936 – Skardžius Pr. Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas. K., 1936.
- Skardžius, 1937 – Skardžius Pr. J. Jablonskis ir dabartinė lietuvių kalba // Archivum philologicum. 1937. Kn. 6. P. 30–31.
- Skardžius, 1939 – Skardžius Pr. (Rec.) Dr. Jurgis Šlapelis. Kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas // Archivum philologicum. 1939. Kn. 8. P. 265–268.
- Skardžius, 1941 – Skardžius Pr. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1941.
- Skardžius, 1963 – Skardžius Pr. Priesagos *-inis* būdvardžių kirčiavimas // Gimtoji kalba: Bendrinės kalbos laikraštis. 1963. Nr. 2 (20). P. 4–8.
- Skardžius, 1968 – Skardžius Pr. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga, 1968.
- Skardžius, 1974 – Skardžius Pr. Rašybinis lietuvių kalbos žodynas. 1974 (?) T. 1. // VUB. F. 118–34. (Rankraštis).
- Skardžius ir kt., 1950 – Lietuvių kalbos vadovas / Sudarė prof. dr. Pr. Skardžius, St. Barzdukas, J. M. Laurinaitis. Miunchenas, 1950.

Vitkauskas, 1981 – Vitkauskas V. Dėl *sąlyginis, samplėšinis* kirčiavimo // Mūsų kalba. 1981. Nr. 5. P. 7–11.

Vitkauskas, 1988 – Vitkauskas V. Ar sunkus lietuvių kirčiavimas. V., 1988.

Серейский, 1929 – Серейский Б. Систематическое руководство к изучению литовского языка. Каунас, 1929. Ч. 1

Vilniaus universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1989 m. kovo mėn.